

A spiritualisták és a könyvműveltség. *Tschesch és elvrokonai olvasottságának nyomában.* A „spiritualisták” megnevezés egy egységes vallásos csoport létezésére enged következtetni. A szakirodalomban is elfogadott tény, hogy ebben az esetben mozgalmak összességéről beszélhetünk, amelyek különböző árnyalatokkal gazdagítják a kora újkori kegyességi irodalomról alkotott képet is.

E tanulmány célja, hogy bemutassuk a spiritualisták csoportjába sorolt különböző gondolkodók ellentmondásosnak tűnő megnyilvánulásainak egy aspektusát: a könyvekhez, illetve a könyvek által megszerezhetőnek vélt – általuk „valós”-nak nevezett – tudáshoz való viszonyt. A csoport inhomogenitását figyelembe vevő analízis érdekében a vizsgálat középpontjában itt egy kiemelt személy, Johann Theodor von Tschesch (1595–1649) és az ő „valós” tudáshoz kapcsolódó viszonya áll.¹ Ennek szükségességét az is indokolja, hogy a szakirodalomban Tschescht gyakran kizárólag Jakob Böhme követőjeként, szócsovéként mutatják be – szerintünk alaptalanul.²

Tschesch bemutatása előtt első lépésként szenteljünk egy kis figyelmet egy anonim jelentésre,³ melyet 1675 tavaszán írt egy ismeretlen személy, akit az erdélyi szász lelkészjelölt, Johann Bayer megfigyelésére jelöltek ki. A Brassóból jött ifjú peregrinációja végén intő prófétaként jelenik meg előttünk Lübeckben.⁴ A jelentés névtelen szerzője egyik beszámolójában közli, hogy az egyetemi végzettségű Bayer nemcsak az egyetemekről, hanem a könyvek istenkeresésben betöltött szerepéről is elítélően nyilatkozik. Saját egyetemi éveit csak disznóólban (Sau-Ställen) töltött időként ábrázolja, és azt állítja, hogy neki „már semmilyen könyvre nincsen szüksége”. Amikor a megfigyelő *Collegium Polemicum*⁵ című könyvét kívánta kölcsönkérni Bayertől, ő eltanácsolta a műtől mint jelentéktelen könyvtől (lauter nichts), mellyel teljesen fölösleges foglalkozni. Bayer vendége beszámolt arról is: vendéglátója arra hivatkozott, hogy neki már nincsen szüksége ilyen könyvekre, mivel őt Isten tanította. Egy további jelentésből igen harcias jelenet tárul elénk: Bayer előkészítette a látogató által kért könyvet, de azt – több más könyvvel együtt – darabokra tépte, és egy részüket a kályhába, a többit – amelyeket a fogadásné határozott fellépése után nem tudott elégetni – az

¹ Tscheschszemélyéről l. többek közt BALDINGER-MEIER, Annemarie: *Lateinische und Deutsche Dichtung im 17. Jahrhundert: Johann Theodor von Tscheschs Vitae cum Christo sive epigrammatum sacrorum centuriae XII (1644)*. = Daphnis 6. 1977. 291–312; *Literatur Lexikon: Autoren und Werke deutscher Sprache*. 11. Hrsg.: Walther KILLY. Gütersloh–München, 1991. Bertelsmann Lexikon Verlag, 432–433.

² Erről a nézetről l. többek közt KOFFMANE, Gustav: *Die religiösen Bewegungen in der evangelischen Kirche Schlesiens während des siebzehnten Jahrhunderts*. Breslau, 1880. 22.

³ A jegyzőkönyvből részletek: FONT Zsuzsa–KESERÜ Bálint: *Egy brassói lelképásztor spirituális elvétevédedése az 1670-es években*. In: „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk.: CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ G. Zoltán. Bp. 2007. MTA Irodalomtudományi Intézet, 485–491. [http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Font_Keseru.pdf].

⁴ Bayer személyéhez (aki nem azonos az 1674-ig élt azonos nevű eperjesi tanárral és ismert filozófus szerzővel) bővebben l. FONT ZSUSZA–KESERÜ Bálint: *Erdélyi szász rajongók a XVII. században. A brassói Johann Bayer, Lübeck prófétája*. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András, WOLF Rudolf. Kolozsvár, 2003. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 236–244.

⁵ A jelentésben megemlített, 1665-ben megjelent könyvben Johann Andreas 6. (I. MANITIUS, Johann: *Collegium Politicum : Viginti Disputationibus [...] Hoc est, Sub Thesium brevissimum, & Quaestionum maxime illustrium ac iucundissimum, aliarumque rerum ac distinctionum utilissimum forma, pertractatum / & In Alma Leucorea Publice expositum Autore Ac Praeside Johannem Manitio ... Sub calcem Accessit Index Disputationum & Quaestionum*. Wittenberg, 1665. Quenstedt ajánlása a kötet 6. oldalán található).

ablakon kidobta, mondván: micsoda ember lenne ő, ha olyan dolgokat adna tovább, amelyek teljességgel haszontalanok.

Bár Tschesch szintén a spiritualisták körébe sorolható, teljesen eltérő karaktert jelenít meg. A könyvégető Bayertől (és társaitól) radikálisan különbözik az emberi tudás és eszközei megítélésében: latinos műveltségét és egyetemi tanulmányait vállalva bírálja kora könyvműveltségét.

Tscheschnek általában is vannak fenntartásai a könyvekből szerezhető tudás minőségével és a tanult emberek „véleményeivel” (Meinungen) szemben. Három fő érvet nevez meg: véleménye szerint egyfelől „a sok könyvnek sosem szakad vége”⁶, továbbá a prédikációk is csak a testre hatnak; másfelől a könyvek megakadályozzák Isten valós megismerését, mivel „a fülek még mindenütt a könyvekkel vannak betömve és elfoglalva”⁷; és végezetül „az emberek [által alkotott különböző] vélemények és előírások közepette a jámborok (die Einfältige[n]), sőt még sok kegyes, tanult ember sem tudja, hogy hová forduljon”⁸. Mint ahogy ebből is látszik, Tschesch is kritizálja a könyvek áradatát és a sok, egymással konkuráló nézet elterjedését. Ez az ellenszenv nála mégsem vezet könyvromboláshoz vagy a tanult tudás teljes elutasításához. Sőt mi több, Tschesch egy költői kérdés által érzékelteti pozitív beállítottságát a műveltség (Litterae) iránt. Mindez az általa „híresnek és műveltnek” nevezett Joachim Morsiushoz írt epigrammájának első sorában fogalmazódik meg a következőképpen: „Talán bűn a műveltség, bűn a művelteket szeretni, és nem a tömeg léptei nyomán tartani a csillagok felé?”⁹

Mivel a spiritualisták alapvetően bipoláris világfelfogása szigorúan és következetesen különbséget tesz lélek és test, szellem és betű, inspiráció és tanultság, illetve a tulajdonságok terén szellemi és világi, jámbor és tanult között, Tschesch elismerő megnyilatkozásai a műveltséggel kapcsolatban és visszafogottsága az ún. „betű-tudás” (Buchstabenwissen) kritizálásakor hiteltelennek tűnhet a spiritualisták csoportján belül. Mivel viszont az említett fogalmak a spiritualisták esetében olyan ellentétpárokat alkotnak, amelyek egy skála két végpontját képezik, Tschesch beállítottsága nem tekinthető feltétlenül ellentmondásosnak. Amennyiben megkíséreljük elhelyezni Tschesch nézeteit és tetteit egy ilyen jellegű skálán, a betűhöz, a tanultsághoz közelebb eső póluson kell elhelyezni őket, míg Bayer és a többi radikális spiritualista nézetei e pólustól jelentősen távolabb lennének, és a másik véglethez, a szellem és az inspiráció kizárólagosságának pólusához közelednének. Ez magyarázza meg azt a tényt is, hogy Tschesch ugyan alapvetően sok nézetet oszt Bayerrel, de azokat mégsem képviseli oly radikális módon, mint a példaként megszólaltatott brassói lelkész. Ennek ellenére tehát, hogy alapvetően Tschesch is elutasítja az „emberi tanokat” (Menschen-Lehren), mint vitairó, költő és levélíró nem képes ezek ellen radikális fellépésre. Tschesch nyíltan kifejezi örömét az egyre gyakrabban felbukkanó, neki tetsző írások megjelenése miatt. Az új, Tschesch által kegyesnek ítélt irodalom gazdagodását ő a kinyilatkoztatás meg nem szűnő feléledése bizonyítékának látja:

⁶ „viel Bücher machens [...] kein ende” – TSCHESCH, Johann Theodor von: *Kurtzer und einfältiger Bericht / Von der einigen wahren RELIGION* [...]. Amsterdam, 1646. 14–15.

⁷ „die Ohren noch überall [...] mit der Bücher [sic!] verstopffet und praeoccupiret” (TSCHESCH, Johann Theodor von: *Vertrauliche Send-Schreiben, Vom Inneren Ewigen Leben/Wobey Ein auserlesen Brief Jacob Böhmens/Vom Wahren Christen [...] zu Dienst herausgegeben*. S. L., 1711. 30).

⁸ „weil dann nun unter so vielen Meinungen und Satzungen der Menschen / die Einfältige[n] / auch wohl viel fromme Gelehrte / fast nicht wissen / wo sie sich hinwenden sollen” – TSCHESCH: *Kurtzer...* i. m. (6. jegyzet) előszó, 6r.

⁹ „An Literae Crimen, Literatos Crimen amare, / Et non vulgari tendere ad Astra Gradu?” – TSCHESCH, Johann Theodor von: *Vitae cum Christo sive Epigrammatum sacrorum centuriae XII*. S. L. 1644. 261, Nr. 11.

„Ietzo gehet hin vnd wider das Licht auff, vnd wirdt vberall davon gezeuget beij allerleij Menschen, vnd kommen allerleij schöne vnd Geistreiche Schrifften hervor, die davon zeugen [tehát a fényesség feltöréséről], vnd reget sich zu deßen Offenbarung fast die gantze Natur.“¹⁰

Tscheschnek ezen elképzelése – ami egyben a spiritualista gondolkodás egyik alap gondolata – arra a nézetre vezethető vissza, hogy a kinyilatkoztatás nem zárult le a Szentírás rögzítésével, hanem állandóan újra és újra megismétlődő jelenség. Az új kinyilatkoztatás ennek folytán szerves részét képezi a korábbi kinyilatkoztatásoknak: azok egy másik oldalát világítja meg, így folyamatosan feleleveníti, kiegészíti és elmélyíti a korábbi kinyilatkoztatásokat.¹¹

A könyv- és betűellenesség tehát nála is – mint sok más spiritualistánál – nem a vad gyűlöletet jeleníti meg minden könyvvel szemben, hanem kifejezi az olyan alkotások elítélését és semmibe vételét, amelyek a Szentlélek hozzájárulása nélkül keletkeztek.¹² Mindezeket felül, mint ahogy az Tschesch több írásából és leveléből is kiderül, ő a „földi” értelemben véghezvitt tettet tartja nem spiritualistához méltónak és elítélendőnek. Ez okból itéli el Tschesch a spiritualista utazó prófétát, Ludwig Friedrich Gifftheilt (1595–1661)¹³ is, mikor az vallásos hevületében 1636-ban törrel támadt az ifjabb Lucas Osianderre.¹⁴ Gifftheil – aki röpiratok és levelek által szóló intő hangon Európa előkelőségeihez és egyetemi professzoraihoz, apokaliptikus hangulatban bűnbánatra próbálva őket ösztökélni – nem az egyetlen radikális próféta személyiség ebben az időben. Gondoljunk csak Adolf Heldre, Paul Felgenhauerre vagy az elbingi Albrecht Adelgreifra. A magukra prófétaként tekintő radikálisok tragikomikuma, hogy saját nézeteik népszerűsítéséhez ők is nagy örömmel ragadtak tollat, sok esetben még nagyobb vehemenciával, mint ellenségeik.

Tschesch itt bemutatott kettőssége legnyilvánvalóbban a latin nyelven íródott epigrammagyűjteményében jelenik meg. Itt Tschesch saját életét mutatja be, 1621-ben bekövetkezett (spirituális) „új-jászületésétől” (renasci) 1644-ig, részletesen beszámolva olvasmányairól és humanista műveltségéről. Lírájában szintén héber és latin nyelvtudását csillogtatja meg, amikor versei címzettjeinek nevét gondosan szótagokra bontja, majd azok eredetét a latin, illetve a héber nyelvből próbálja levezetni, ily módon adván azoknak értelmet.¹⁵ Ezáltal Tschesch tulajdonképpen pontosan arra a „betűtudásra” támaszkodik, amit a radikális spiritualisták oly hevesen kritizálnak és elleneznek.

¹⁰ Tschesch Lazar Henckelnek 1637-ben írt levele (Klassik Stiftung Weimar: Herzogin Anna Amalia Bibliothek Sign. MS. Q. 286/18 Bl. 22r–26r. Bl. 24r.).

¹¹ Ezekről az elképzelésekről bővebben I. BENZ, Ernst: *Der Prophet Jakob Boehme. Eine Studie über den Typus nachreformatorischen Prophetentums*. Darmstadt, 1959. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 80–82.

¹² L. pl. TSCHESCH: *Kurtzer...i. m.* (6. jegyzet) 17.

¹³ Gifftheil személyéről bővebben: *Gifftheil, Ludwig Friedrich*. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. 2. Hrsg.: Friedrich Wilhelm BAUTZ. Hamm, 1990. 244 hasáb; valamint WALLMANN, Johannes: *Schlesische Erbauungsliteratur des 17. Jahrhunderts. Die Schriften des Liegnitzschen Landeshauptmanns David von Schweinitz (1600–1667)*. = *Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte* (86.) 2007. 45–98. itt 62.

¹⁴ Az ifjabb Lucas Osiander (1571–1638) ortodox-lutheránus teológiaprofesszor Tübingenben.

¹⁵ L. pl. TSCHESCH: *Vitae...i. m.* (9. jegyzet) I: 56. (Tschesch Epigrammáira a következőkben rövidítésképpen római számmal a centuriae-re, arab számmal pedig az azon belüli sorszámára hivatkozom). L. még Tschesch halotti versét az elbingi költő Friedrich Zamehl tiszteletére (*ΠΟΛΥΦΗΜΙΑ Nobiliss: Ampliss: Viri Dn: Frid. Zamelii Poetae, & Reip: Elbing: Cos: Claris: Doloris ac amoris contestandi causa ab amicis scripta*. Elbing, 1647. 1v.).

Vitairataiban Tschesch érvelésben jártas és nagy olvasottsággal rendelkező íróként jelenik meg. Olvasottságára az említett epigrammagyűjtemény mellett levelezéséből, két, Böhme népszerűsítésére írt művéből (az *Einleitung*ből¹⁶ és az *Apologiá*ból¹⁷), poszszessorbejegyzéseiből, valamint közvetve közeli barátja, Abraham von Franckenberg könyvtára vizsgálatának a segítségével lehet következtetni. A könyvtár már az 1630-as években ismert volt a spiritualisták körében, és a kortársak gyakran nem kizárólagosan Franckenberg tulajdonaként, hanem Tschesch és Franckenberg közös könyvgyűjteményeként tekintettek rá. Így gondolta például Johann Permeier is, aki fontos szerepet játszott a misztikus-spiritualista irodalom terjesztésében, többek közt a Kárpát-medence területén is.¹⁸ Permeier ezen törekvésében a magyar–osztrák származású mágnás donnersmarcki¹⁹ Henckel családtól várt támogatást. A Henckel család magyar nyelvű területek felé irányuló, anyagi érdekek által is motivált komoly érdeklődését az is szemlélteti, hogy az ifjabb Lazarus Henckel fiának, Eliasnak a nevelésében a vallás és a latin nyelv elsajátítása mellett a magyar nyelv tanulásának is fontos szerepet tulajdonított.²⁰ Tschesch nemcsak Permeierrel, hanem a Henckel családdal is kapcsolatban

¹⁶ TSCHESCH, Johann Theodor von: *Einleitung in dem Edlen Lielen-Zweig des Grundes und der Erkänntniß / der Schrifften des Hoherleuchten Jacob Böhmens / geschrieben an Heinricum Prunnium [...] durch Johannem Theodorum von Tschesch*. Amsterdam, 1679.

¹⁷ TSCHESCH, Johann Theodor von: *Zweifache Apologia und Christliche Verantwortung auf die fünf lästerlichen Hauptpuncte Davids Gilberti von Utrecht / insgemein: Wider die Person und Schrifften des theueren und hoherleuchteten Manns Jacob Böhmens [...]*. Amsterdam, 1676.

¹⁸ Permeier alakjához l. WOTSCHKE, Theodor: *Die Frankfurter Folioausgabe der Arndtschen Postille und der österreichische Protestantismus*. = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich (55.) 1934. 65–68; WOTSCHKE, Theodor: *Der Polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*. = Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen (22.) 1931. 1–66, különösképp 4–11; WOTSCHKE, Theodor: *Johann Permeier. Der Primarius der christköniglichen Triumphgesellschaft*. = Zeitschrift für Kirchengeschichte (56.) 1937. 565–592; KESERÜ Bálint: *In den Fußstapfen der Rosenkruizer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken*. In: *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*. Amsterdam, 2002. 286–306. Bibliotheca Philosophica Hermetica /Pimander, Texts and Studies 7./; VISKOLCZ Noémi: *Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására*. Bp. 2006. Universitas Kiadó /Res libraria 1./; VISKOLCZ Noémi: *Egy Böhme-olvasóköri az 1630–40-es években*. = Magyar Könyvszemle (114.) 1998. 140–145. A levél, amelyben Permeier Franckenberg és Tschesch közös könyvtáráról beszél, 1638. április 28-án íródott, és a Franckesche Stiftung könyvtárában található (B17a III31). L. továbbá: VISKOLCZ: *i. m.* 2006. (18. jegyzet) 43–44.

¹⁹ Szepescsütörtökhely, ma Spišský Štvrtok, Szlovákia. A család kapcsolatairól l. KESERÜ Bálint: *„Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren. Fragen und Hypothesen“*. In: *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*. Im Auftrag der Stiftung Haus Oberschlesien. Hrsg. Gerhard KOSELLEK. Bielefeld, 2000. /Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 8./ 281–293.

²⁰ L. GÜNDISCH, Gustav: *„Valentin Frank d. Ä. Als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck“*. In: Gustav GÜNDISCH: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Aufsätze und Berichte. Köln, 1987. Böhlau, 379–389. 383. /Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14./

állt.²¹ A sziléziai spiritualista a befolyásos család révén próbálta saját műveit megjelentetni, valószínűsíthetően a szépségségi nyomdák valamelyikében.²²

Franckenberg 1652. március 16-án keltezett leveléből kiderül, hogy Tschesch könyvei halála után immár hivatalosan is Franckenberg „Bibliotheca Eusebiana”-nak nevezett könyvtárába kerültek.²³ Ezeknek a könyveknek egy része ma a Wrocław Egyetemi Könyvtárban található; vizsgálatukat Franckenberg könyvtárának kutatása során Bruckner János végezte el.²⁴ További hét könyv található a Sächsische Landesbibliothek-, Staats- und Universitätsbibliothekben. Ezek túlnyomó része Tschesch egyetemi tanulmányaihoz kötődik.

Az említett forrásmunkák vizsgálatával megállapítható, hogy Tschesch széleskörű olvasottsága erősen eklektikus jellegű, és nem csupán a teozófus Böhme műveinek olvasására korlátozódik, mint ahogy az a szakirodalomban elterjedt. Tschesch főképp *Einleitung* és *Apologia* című műveiben számol be Böhme könyveinek tanulmányozásáról. Ebből kiderül, hogy Tschesch Böhme írásai közül először feltehetőleg nem az *Aurorát*, hanem Böhme *Von der Gnadenwahl* című alkotását ismeri meg. Továbbá arra is fény derül, hogy Tschesch saját bevallása szerint 1637 és 1641–1642 között nem foglalkozott Böhme műveinek olvasásával. A Tschesch által megnevezett Böhme-kiadványok megerősítik ezt a „vallomást”, mivel ezek nagyrészt Abraham Willemsz van Beyerland 1642-ben holland területen kiadott kötetei. Tschesch ismeri viszont az Angelius Werdenhagen által lefordított és kiadott latin nyelvű Böhme-könyvet, a *Psychologia verát* is. Tscheschnek olvasnia kellett továbbá jó barátjának és „Kristusban való testvérének” (Bruder in Christo), Franckenbergnek a Böhme-kiadványát, amely *Josephus Redivivus*²⁵ címmel jelent meg, (Pseudo) Tauler írásaival együtt.

Noha Tschesch kiemelt fontosságú olvasmányai közé sorolja – természetesen a Biblia abszolút primátusának elismerésével – Luther írásait is, viszont egy szintre emeli azokat a késő középkori német misztikus, Johannes Tauler műveivel. Amellett, hogy Tschesch Taulert Lutherrel egyetemben „a két egyesítendő középpont”²⁶ egyikének nevezi, azt javasolja „istent kereső olvasóinak” (gottsuchender Leser), hogy először Tauler műveit olvassák el, csak azt követően tanulmányozzák Luther írásait.

²¹ Tschesch viszonyáról a Henckel családhoz I. KARNITSCHER Tünde: *Vigasz „éhező lelkek” számára. A sziléziai spiritualista, J. Th. von Tschesch művei nyomában*. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX*. Szerk.: FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter. Szeged, 2011. 235–241.

²² Ezzel kapcsolatban I. még KESERŰ Bálint: *Akatolikus mecénatúra a dunai monarchia országaiban a donnensmarcki Henckelek példáján*. In: „Ez világ, mint egy kert...”. Tanulmányok *Galavics Géza tiszteletére*. Szerk.: BUBRYÁK Orsolya. Bp. 2010. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 379–387, különösképpen 382–383.

²³ FRANCKENBERG, Abraham von: *Briefwechsel*. Szerk.: Joachim TELLE. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1995. Frommann-Holzboog, 295–296.

²⁴ BRUCKNER, János: *Abraham von Franckenberg a bibliographical catalogue with a short-list of his library*. Wiesbaden, 1988. Harrassowitz /Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 25/. Franckenberg könyvtárával kapcsolatban I. még BRUCKNER, János: *Die „Bibliotheca Eusebiana” Abraham von Franckenbergs: zur Rekonstruktion einer Gelehrtenbibliothek (1652)*. = *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* (13.) 1986. 66–70.

²⁵ Az egyes Böhme-nyomatványokhoz bővebben I. BUDECKE, Werner: *Die Jacob-Böhme-Ausgaben. Ein beschreibendes Verzeichnis. I. Die Ausgaben in deutscher Sprache*. Göttingen, 1937. /Hainbergschriften. Arbeiten Göttinger Bibliothekare 5./ 166, Nr. 140; 191–193, Nr. 164; 195–197, Nr. 166–167.

²⁶ „Thaulerus, Lutherus: Duo centra unienda” – TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) I: 58.

Mindkettőjük műveiben szinte kizárólag Krisztus központi szerepének hangsúlyozását és a krisztusi kegyességet tartja meghatározónak.²⁷

Eckhart mester és Heinrich Seuse Tschesch megítélése szerint külön csoportba tartoznak. Úgy véli, Eckhart és Seuse „teológiája” még nem tökéletes, hanem csak „előkészület a valós, szellemi, passzív teológiára”.²⁸ A passzív teológiát illetően Tschesch a két évszázaddal később tevékenykedő Matthes Weyer²⁹ műveit látja mérvadónak. A misztikus írók közül még Diego de Estella, Bonaventura, Johannes Justus von Landsberg (cca 1490–1539),³⁰ Constantin de Barbanson (1582–1631)³¹ és az Avilai Szent Teréz gyóntató Alcántarai Szent Péter műveit, valamint a spiritualisták körében kanonikusnak számító *Theologia Deutschot* és Kempis Tamás *Imitatio Christi* című alkotását ismeri. Tschesch egyik művének későbbi kiadója, Friedrich Christoph Oetinger tudósítása szerint Tschesch az 1620-as *Frankfurti Vulgata* kiadásában végrendeletképpen az *Imitatio Christi* III. könyve 23. fejezetének első részéből idézett latin nyelven.³² Tschesch itt feltehetően a Franckenberg könyvtárában található, Castellio által Bázelen latin nyelven kiadott *Imitatio Christiből* idéz.³³

Kevésbé meglepő módon Arndt és a pseudoweigelianus írók is Tschesch olvasmányaihoz tartoztak. Ez vonatkozik a rózsakeresztesek munkásságára is, amellyel Tschesch kézíratos formában már egyetemi éveiben is találkozhatott Marburgban. Ezek közül Tschesch valószínűleg John Dee, Johann

²⁷ TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) III: 89. Itt szükséges megemlíteni, hogy Tschesch is – mint sok kortársa – tévesen Taulernek nyilvánít több, a strasbourgi *Gottesfreunde* körében született művet. Ilyen például a *Nachfolgung des armen Lebens Christi*, amelyet Tschesch halála után Franckenbergre hagyott; vö. BRUCKNER: *i. m.* 1988. (24. jegyzet) 101, D37. A könyv a következő címen is ismert: *Das Buch von der geistigen Armut* (l. még GNÄDINGER, Louise: *Johannes Tauler: Lebenswelt und mystische Lehre*. München, 1993. Beck C.H. Verlag, 423).

²⁸ „es [ist] alles nur eine Vorbereitung der recht Geistlichen Theologiae passivae und [erreicht] sie noch nicht” – TSCHESCH: *Einleitung... i. m.* (16. jegyzet) 60.

²⁹ L. még TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) V: 53–54, valamint TSCHESCH: *Einleitung... i. m.* (16. jegyzet) 60, 61–63. Weyer személyéhez l. még *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon i. m.* (13. jegyzet) 16: 1546–1548. hasáb; ARNOLD, GOTTFRIED: *Vertheidigung der mystischen Theologie*. In: *Historie und Beschreibung der Mystischen Theologie, oder Geheimen Gottesgelehrtheit, wie auch der alten und neuen MYSTICORVM. Nebst beygefügter Vertheidigung dieser Theologie, und einem Sendschreiben von den Gründen und Kennzeichen der vornehmsten MYSTICORVM aus den letzten Seculis*. Zweyte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1738. 176–177; ZEDLER, Johann Heinrich: *Großes vollständiges Universal Lexicon*. 55. Leipzig–Halle, 1748. 1175–1177. hasáb.

³⁰ Landsberg befogadja az egyházatyák kegyességi irodalmát és a középkori misztikát (ez mindegyiknek a Herz–Jesu–Frömmigkeitra vonatkozik), amelyet megpróbál meghonosítani a mindennapi vallásos életben.

³¹ Bővebben Barbanson személyéhez l. Stanislaus GRÜNEWALD recenzióját: *Zeitschrift für Ascese und Mystik* (10.) 1935/2. 161–164.

³² TSCHESCH, Johann Theodor von: *Aufmunternde Gründe zu Lesung der Schriften Jacob Boehmens [...] nebst Johann Theodor von Tschesch Leben*. Frankfurt–Leipzig, 1731. 6.

³³ CASTELLIO, Sebastian: *De Imitando Christo, Contemnendisqve mundi uanitatibus libellus auctore Thoma Kempisio, interprete Sebastiano Castellione*. Basel, 1563. L. még BRUCKNER: *i. h.* 1986. (24. jegyzet) 68–69; *i. m.* 1988. (24. jegyzet) 101, D38.

Valentin Andreae és Julius Sperber műveit olvasta.³⁴ Az első két szerzőtől Franckenberg könyvtárában is voltak példányok.³⁵

Meglepő módon úgy tűnik, hogy bár Tschesch néhány helyen kritizálta a spiritualisták körében jól ismert Paracelsus nézeteit, annak könyveit csak közvetve ismerhette a polemikus irodalomból, vagy feltételezhetően egyáltalán nem ismerte.³⁶ A rendelkezésre álló források sem árulnak el többet arról, hogy Tschesch olvasta-e, és ha igen, akkor mely írásait olvashatta Paracelsusnak.

Mint korábban említettük, Tschesch epigrammaiban több helyütt humanista műveltségéről ad tanúbizonyságot. Marburgban és Heidelbergben töltött egyetemi évei során (1615–1621) keletkezett írásai főképp a klasszikus irodalom toposzaiból táplálkoznak. A klasszikus antik görög filozófusok és írók közül Arisztotelészt, Epikuroszot, Platónt, Plutarkhoszt, az eliszi Pürrhont, a szamoszi Püthagoraszt, a kitioni Zénont és Szókratészt említi meg. Ezen „pogány” gondolkodók dicsőítését (Arisztotelész és Zénón kivételével) azzal magyarázza, hogy véleménye szerint nézeteik jól összeegyeztethetők a Szentírással.

A kora újkorban a spiritualisták körében Hermész Trismegisztosznak tulajdonított írások, annak ellenére, hogy koruk, szerzőjük és valóságuk már Tschesch életében is vitatott volt, Tschesch számára mégis kiemelkedő fontossággal bírtak.³⁷ Tschesch Augustinus Steuchus (1497–1548) *De perenni Philosophia*³⁸ című könyvét, valamint Francesco Patrizi 1593-as velencei *Nova de universis philosophia*...³⁹ című művét ismeri. Mint az a címlap alapján is megállapítható, a reneszánsz platonizmus és a kései hermetizmus egyik legnagyobb alakjaként számon tartott Patrizi⁴⁰ által kiadott kötetben a *Corpus Hermeticum* mellett a platonikus filozófia, Zoroaszter és Arisztotelész gondolatai is megtalálhatóak.

³⁴ Tschesch 1635. március 10-én keltezett, Franckenbergnek írt levelében említi Sperber írásait a következő címmel: *Ein Geheimer Tractatus Iulii Sperberi Von den dreyen Seculis oder Haupt-zeiten* és *Mysterium Magnum* – TSCHESCH: *Send-Schreiben... i. m.* (7. jegyzet) 4.

³⁵ A Franckenberg könyvtárában fellelhető két mű: DEE, John: *Monas hieroglyphica*, vö. BRUCKNER: *i. m.* 1988. (24. jegyzet) 95, D13; valamint ANDREA, Johann Valentin: *Peregrini in patria errores*.

³⁶ L. Tschesch 1641. október 3-án Heinrich Pruniusnak írt levelét (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Sign. 796 Helmst. 59r.), valamint TSCHESCH: *Einleitung... i. m.* (16. jegyzet) 90.

³⁷ L. STOCKINGER, Hermann E.: *Die hermetisch-esoterische Tradition unter besonderer Berücksichtigung der Einflüsse auf das Denken Johann Christian Edelmanns (1698–1767)*. Hildesheim, 2004. Olms Verlag, 212–220, 178–223. /Philosophische Texte und Studien 73/. A hermetikus írások kora újkori kritikájához I. *Das Ende des Hermetismus. Historische Kritik und neue Naturphilosophie in der Spätrenaissance; Dokumentation und Analyse der Debatte um die Datierung der hermetischen Schriften von Genebrard bis Casaubon (1567–1614)*. Hrsg. Martin MULSOW. Tübingen, 2002. Mohr Siebeck /Religion und Aufklärung 9/.

³⁸ Vö. TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) V: 24.

³⁹ A következő kiadványról van szó: PATRIZI, Francesco: *Nova de universis philosophia libris quinquaginta comprehensa [...] Quibus postremo sunt adjecta. Zoroastis oracula CCCXX ex Platonis collecta. Hermetis Trismegisti libelli et fragmenta [...] Asclepii discipuli tres libelli. Mystica Aegyptiorum, a Platone dictata, ab Aristotele excepta, et perscripta philosophia. Platoniorum dialogorum novus penitus a Francisco Patritio inventus ordo scientificus. Capita demum multa in quibus Plato concors, Aristoteles vero Catholice fidei adversarius ostenditur*. Velence, 1593. L. még BRUCKNER: *i. h.* 1986. (24. jegyzet) 68.

⁴⁰ L. KLANICZAY Tibor: *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. Szépirodalmi Könyvkiadó, 308–309, 262–267.

Mіндеzen ókori és részben Mózes előttinek gondolt nézetek azért találnak befogadásra a spiritualisták nagy részének és Tscheschnek a gondolkodásmódjában, mert a meg nem szűnő keresztény isteni kinyilatkoztatásként jelennek meg a befogadók számára. A kinyilatkoztatást nem csak szüntelenül ismétlődő és időtlen, hanem mindig újra alakot öltő jelenségnek látják, amely a pogányok előtt sem torpan meg. Ez a fő gondolat megjelenik Steuchusnál is, és alapot szolgáltat annak az elképzelésnek, hogy ugyanaz a tudás létezett már Krisztus megszületése előtt, a nem keresztények között is. Tschesch szintén újra meg újra meglepetésének ad hangot, amikor egyre több párhuzamot vél fölfedezni a Krisztus előtti írások és a Szentírás között.⁴¹

Összefoglalásként megállapítható, hogy Tschesch viszonya a könyvekhez és a könyvműveltséghez túlnyomórészt pozitív. Olvasottsága eklektikus, a felekezeti hovatartozást figyelmen kívül hagyja. Tschesch ennek során a Biblia, valamint – csak a legfontosabbakat említve – a késő középkori misztika, a hermetikus irodalom, az antik görög és római gondolkodók, a kora újkori radikális spiritualisták és Luther elképzeléseit ötvözi egységes, új, szinte már szét sem bontható egyveleggé.

Annak ellenére, hogy Tschesch osztja a spiritualisták által elvárt jámbor és „együgyű” (einfältig) hívők ideáljának elképzelését, saját maga nem tagadja meg könyves műveltségét, és szüntelenül azon munkálkodik, hogy a legkülönbözőbb irodalmi műfajokon belül (epigramma, szonett, vitairat, vigasztaló levelek, kegyességi irodalom, értekező próza), mind a latin, mind a német nyelv használatával minél szélesebb olvasótáborra nyertes legyen. Ily módon nemcsak a kevésbé iskolázott hívőket, hanem a polemikus iratokat böngésző tanult embereket is meg szeretné győzni saját (és nem kizárólag Böhme) vallásos elképzeléseiről. Tschesch irodalmi munkássága ezáltal „apostoli” énje alá rendelődik. Számára a legfontosabb az általa helyesnek vélt hit magas színvonalú ismertetése és terjesztése a lehető legszélesebb körben.

KARNITSCHER TÜNDE BEATRIX

⁴¹ L. pl. TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) V: 10.